

УДК 314.303

Соколова О. М.

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА ЯК АКТУАЛЬНИЙ ОБ'ЄКТ СУЧАСНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

У статті обґрунтовується необхідність спеціального вивчення політологією демографічної політики держав як систематичної практики щодо забезпечення соціально-економічної та політичної стабільності. Представлено порівняльний аналіз змісту понять «демографічна політика», «політика в області народонаселення», «сімейно-демографічна політика», «політика у сфері планування сім'ї» як основа формування методології з вивчення ефективності державних заходів у сфері демографічного розвитку.

Ключові слова: політологія, демографічна політика, методологія аналізу, демографічний фактор, соціально-політична стабільність.

Соколова О. Н. Демографическая политика как актуальный объект современной политологии.

В статье обосновывается необходимость специального изучения политологией демографической политики государств как систематической практики по обеспечению социально-экономической и политической стабильности. Представлен сравнительный анализ содержания понятий «демографическая политика», «политика в области народонаселения», «семейно-демографическая политика», «политика в сфере планирования семьи» как основа формирования методологии по изучению эффективности государственных мер в сфере демографического развития.

Ключевые слова: политология, демографическая политика, методология анализа, демографический фактор, социально-политическая стабильность.

Sokolova O. M. Demographic polic» as an urgent object of the modern political science.

Probably demographic policy has become the most urgent factor of political action efficiency in the other fields in all countries of Europe. That is why “demographic policy has to be the priority sphere for political scientists, who must research, compare, define the efficiency of governments’ activity in the field of demographic policy” – is mentioned in the article.

However, the becoming of demographic policy as an object of political science has appeared as a new task, because traditionally, the researches of demographic processes used to be recognized as a matter of demography, the methodology of which one is formulated by such scientists as A. Vishnevskiy, A. Volkov, A. Kvasha, L. Rybalskiy, B. Smulevich, B. Uralnis, etc. The especial was the contribution made by Dmitry Ignat'evich Valentei and his school, followers of which have thought about problems of differentiation of the terms “demographic policy” and “population policy”, distinguishing them. The considerable contribution is made by Ukrainian scientists: M. V. Ptuha, V. Vobohlo and their followers – E. Libanova, V. Steshenko, V. Nikitenko, S. Pirizhkov, O. Poznyak. Besides the significant historiography of methodology of demography, there almost are no advanced theories in the field of political science in demographic policy. However, the formation of demographic policy as a complex system of actions, directed at the stabilization of socio-political and socio-economic development, is also only start of development. It is considered by such modern authors as V. Arhangelskiy, D. Vovk, S. Gradirivskiy, S. Zharov, M. Klupt, R. Nifantova, S. Nichiporenko, etc.

The aim of this article is to analyze the methodological bases of determination the effectiveness, optimality, adequacy of state events in the field of demographic development as a scientific problem of the modern political science, because of the lack of methodological validity of demographic policy as an object of research of political science.

It is mentioned in the article that demographic policy, even if is not directed at the change of the

birthrate of a population, but in general sense: a) may cause not only the desirable and predictable, but also undesirable and unpredictable demographic results; b) may bring on negative social consequences. The world history demonstrates that sharp change of the speed of demographic processes dynamic is not painless for the subsystem of society. Thus, the faulty policy, directed at the increasing fertility and is oriented on reaching the rapid effect, caused the deformation of the "calendar of births" and created resonance curve of fertility. In result, the cost of childhood infrastructure (children's and infant health care, rehabilitation, educational institutions) is getting higher. Childhood infrastructures are not charged in one period and overcharged in other, because of the uneven load distribution as a result of the sharp increase of the population of specific age group. That is why childhood infrastructures require to be conserved or to be reanimated with regular additional investments. If the state stimulates the fertility, the policy will be effective, if only it is provided a support for child's family (father / mother), support the development of child. The state must bear responsibility for political action that in this case is continuing for generation.

The determination of the effectiveness of demographic arrangements became a problem because of the lack and imperfection of analysis methods. It is important to ascertain the correlation of the growth of indicators with the real growth of birthrate and with changes in the calendar of births with an aim to determine the effectiveness of policy. It is important to distinguish the effect of pursued demographic policy for the state at all between the effect of policy in regions; the effect of deliberately pursued state policy between the effect of "wave"; the effect of the demographic policy between the results of socio-economic policy (the growth of quality of life influence on the intensification of reproductive behavior); effect of changing "the calendar of births" between the effect of "net increase in fertility"; the effect of demographic policy between the uncontrolled migration.

Nowadays there is a lack of researches the results of influence the demographic policy in all fields of social being. The methodological task of building the monitor of results of management affect on the components of population reproduction (analysis of the development of the family, reproductive motivation, situation of migration) is unsolved. There is a lack of understanding the difference between socio-economic policy and demographic policy in methodology. It is out of focus that demographic policy is not only the purposeful state strategy, but also a relationship between politicians concerning the demographic problems.

The necessity of special studying by political science the demographic policy of states as a systematic practice of providing with socio-economic and policy stability is considered in the article. It is represented the comparative analysis of the content of terms "demographic policy", "population policy", "family and demographic policy", "policy in the field of family Planning" as a base for formation methodology for studying the effectiveness of the state remedies in the field of demographic development.

Key words: political science, demographic policy, methodology of analysis, the demographic factor, socio-political stability.

За даними Державної служби статистики за 2013 рік, населення України, починаючи з 1990 р. по 2013 р. постійно знижувалося – з 52 мільйонів до сучасних 45,5 мільйонів осіб. Ця тенденція залишається стійкою: за 2012 рік населення зменшилося майже на 100 тисяч осіб, хоча показники народжуваності зросли за останні три роки. Лише у травні 2003 р. демографічні зміни в країні постали об'єктом парламентських слухань «Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки», в ході яких прозвучали жахливі факти. За 10 років чисельність населення України зменшилася майже на 4,5 млн. чол. З 2003 р. Інститут демографії і соціальних досліджень НАН України розгорнув дослідження з програми «Демографія та проблеми людського розвитку», на основі якої прийнято Концепцію демографічного розвитку України на 2005–2015 рр.

Втім, не лише в Україні уряди позначили демографічну політику в якості пріоритетної на початку XXI ст. Європейські країни, які переживають третю фазу демографічного переходу,

а через це мають зростання тенденції до старіння населення, теж замислилися над потужним впливом демографічних процесів на власний соціально-економічний розвиток та політичну стабільність. Для європейських політиків очевидно, що за період 2005–2050 років чисельність населення в «Старій Європі» скоротиться на 75 млн. або на 10,3 % [9, с. 116]. І це стало причиною прийняття низки документів, які регулюють ситуацію в усіх сферах (соціально-економічній, міграційній, соціокультурній), що відчуватимуть вплив демографічних змін. Так, у 2005 р. Єврокомісія видала повідомлення «Зелена книга. Боротьба з демографічними змінами: нова солідарність між поколіннями», в якій містився аналіз викликів європейської демографії, пропозиції модернізації систем соціального захисту, нового підходу до «робочого життєвого циклу», про збільшення жіночої зайнятості та працевлаштування літніх працівників – про нове місце для «літніх людей», про заходи з підтримки народжуваності, використання імміграції, створення можливостей для інвестицій, забезпечення балансу між поколіннями (пенсійні реформи) [9, с. 119].

Отже, очевидно, що для усіх країн Європи демографічна політика постала найактуальнішим чинником ефективності політичної дії в інших сферах. А тому демографічна політика має постати пріоритетною сферою діяльності політологів, які мають досліджувати, порівнювати, визначати ефективність дій урядів країн у сфері демографічної політики. Втім, становлення демографічної політики в якості об'єкта політології постає новим завданням.

Традиційно дослідження демографічних процесів визнавалося предметом демографії, методологія якої сформована такими дослідниками, як А. Вишневський, А. Волков, А. Кваша, Л. Рибаківський, Б. Смулевич, Б. Урланис та ін. Особливим був вклад Д. І. Валентея та його школи, вихідці якої замислилися над проблемами диференціації понять «демографічна політика» та «політика у сфері народонаселення», розрізняючи їх [2]. Особливим є вклад українських дослідників: М. В. Птухи, В. Воблого та їх послідовників – Е. Лібанової, В. Стешенко, В. Нікітенко, С. Пірожкова, О. Позняка. Незважаючи на значну історіографію з методології демографії, напрацювань у сфері політології з дослідження демографічної політики майже не існує [3, с. 284]. Втім, і формування демографічної політики як комплексної системи дій, що спрямована на стабілізацію соціально-політичного та соціально-економічного розвитку, теж тільки починає вибудовуватися. Про це замислилися такі сучасні автори, як В. Архангельський, Д. Вовк, С. Градіровський, С. Захаров, М. Клупт, Р. Ніфантова, С. Нічипоренко та ін.

Через недостатню методологічну обґрунтованість демографічної політики як об'єкта дослідження політології метою даної статті є аналіз методологічних засад аналізу ефективності, оптимальності, адекватності державних заходів у сфері демографічного розвитку з метою визначення інструментарію політології при дослідженні демографічної політики.

Як зазначає дослідник С. Захаров, демографічна політика, навіть якщо вона прямо й не спрямована на зміну рівня народжуваності, тобто в найбільш загальному випадку: а) може приводити до не тільки бажаних і передбачуваних, але й до небажаних і непередбачених демографічних результатів; б) може викликати негативні соціальні наслідки [5, с. 37]. Якщо перед політикою ставиться мета за короткий час підвищити рівень народжуваності до заданого рівня, то виникає питання про те, наскільки цей цільовий орієнтир у демографічній сфері збалансований із пріоритетами й цільовими орієнтирами в інших суспільних сферах, зокрема, в сфері праці й зайнятості, освіти, охорони здоров'я. Світова історія демонструє, що різкі зміни швидкості плину демографічних процесів не проходять безболісно для підсистем суспільства [5, с. 38]. Так, помилкова політика, спрямована на підвищення народжуваності й орієнтована на досягнення швидкого ефекту, приводить до деформації «календаря народжень» і породжує резонансну криву народжуваності. Це обертається ростом вартості інфраструктур дитинства (дитячих і дошкільних медичних, реабілітаційних, освітніх установ). Через нерівномірний розподіл навантаження на них у результаті різкого

підвищення чисельності певної вікової групи інфраструктури дитинства виявляються незавантаженими в один період і перевантаженими – в інший і, отже, вимагають то консервації, то реанімації й постійних додаткових фінансових вкладень. Якщо державі вдається стимулювати зростання народжуваності, то ефективною політика буде лише за умов ефективності підтримки родини (батька/ матері) дитини, підтримки розвитку дитини. Держава має відповідати за політичну дію, яка в цьому разі – довжиною в покоління [3, с. 287].

Встановлення ефективності демографічних заходів постає проблемою через брак та недосконалість методик аналізу. Так, наприклад, якщо мета політики зводиться до збільшення чисельності громадян, то при оцінці ефекту політики народжуваності слід виходити не з того, наскільки більше дітей народилося в тому або іншому році (або за період у кілька років після введення заходів політики), а наскільки більше дітей було народжено реальними поколіннями батьків, що знаходилися в активному репродуктивному віці у момент дії політики. При визначенні ефективності політики важливо встановити, якою мірою зростання показників пов'язано з дійсним зростанням народжуваності, а якою – із зрушеннями в календарі народжень. Для визначення ефективності демографічної політики слід відрізнити: ефект проведеної демографічної політики для держави в цілому з ефектом політики в регіонах; ефект свідомо проведеної політики держави від ефекту «хвилі»; ефект демографічної політики від результатів соціально-економічної політики (зростання показників якості життя впливає на активізацію репродуктивної поведінки); ефект зсуву «календаря народжень» від ефекту «чистого приросту показників народжуваності»; ефект демографічної політики від нерегульованої міграції.

На сьогодні бракує досліджень з результатів впливу демографічної політики на всі сфери соціального буття. Невирішеним є методологічне завдання побудови моніторингу результатів управлінського впливу на компоненти відтворення народонаселення (аналіз розвитку родини, репродуктивної мотивації, міграційної ситуації)

За визначенням М. Клупта, в методології досліджень бракує розуміння різниці соціально-економічної політики і демографічної політики [7, с. 44]. Залишається поза увагою й роль різних рівнів свідомості (повсякденної свідомості, наукових теорій, ідеології) у процесі формування політичних рішень з проблем народонаселення. Контент-аналіз значимих у політичних відносинах текстів доводить, що демографічна політика є зоною ідеологічного конфлікту, а відтак є не тільки «policy» (цілеспрямованою стратегією держави), але й «politics» (мережею відносин між політичними акторами із приводу демографічних проблем) [7]. Підвищуючи солідарність і знижуючи аномію, демографічна політика здатна не просто поліпшити демографічну ситуацію в країні, вона може стати одним з політичних інструментів консолідації суспільства навколо розв'язання життєстверджуючих завдань.

Про те, що «демополітика» має бути окремою дисципліною в межах «науки про державу», зазначав ще шведський теоретик початку ХХ ст. – Рудольф Челлен. Розробляючи схему «політики» – «науки про державу», в праці «Основні начала системи політики» він поряд з геополітикою (наука про державу як територію), екополітикою (наука про господарське життя держави), соціополітикою (державна як спільнота), кратополітикою (державна як влада) називав також демополітику як окрему науку, що досліджує та сприяє регулюванню населення держави – «державного народу» [10, с. 104–105]. У системі демополітики він виокремив: етнополітику (вивчає етносклад), психополітику (вивчає національний характер та діяльність держави у сфері морального та інтелектуального виховання), плетополітику (досліджує число – «тіло народу», встановлює рівень забезпечення потреб населення, його фізичні якості). Незважаючи на те, що схема демополітики виявилася спірною, це була одна з перших спроб визначення демографічної політики в якості об'єкта політичного аналізу.

Менш ніж за 70 років до виникнення ідеї Р. Челлена щодо створення «спеціальної науки» – «демографічної політики» – французьким вченим А. Гійяром в науковий обіг було

введено поняття «демографія» у праці «Елементи статистики людини, чи Порівняльна демографія» у 1855 р. і лише в 1960 р. за експертним висновком ЮНЕСКО демографія була офіційно визнана навчальною дисципліною [4, с. 76].

Між тим, ще в 1940-х роках Альфред Сові, замислюючись над об'єктом демографії в «Загальній теорії населення», розділив її на «чисту» (технічна частина – статистичні розрахунки); «описову» (система джерел про населення); «теоретичну», яка досліджує економічні і соціальні причини та наслідки розвитку населення. А. Сові запропонував ідею залучення інших наук до вивчення народонаселення [8, с. 174]. Реалізації цієї ідеї відбулася в розробках навчально-наукового центру вивчення проблем народонаселення МГУ під керівництвом Д. І. Валентя [2]. Підхід центру передбачав комплексність досліджень, інтеграцію знань різних дисциплін, аналіз відтворення населення в широкому історико-соціальному й економічному контексті, акцент на якості населення, розвиток понятійного апарату науки, обґрунтування активної політики населення й демографічної політики, програмно-цільового підходу до організації. Представники школи першими обґрунтували й використали програмно-цільовий підхід при проведенні соціально-демографічної політики [6, с. 65]. У колективній праці за редакцією Д. І. Валентя «Система знань про народонаселення», виданій у 1976 р., вперше було використано поняття «демографічна політика» для визначення системи знань, яка дозволяє здійснювати управління відтворенням населення. Втім за відсутності політології аналіз державної політики у сфері демографічного розвитку та політики розвитку народонаселення поставали об'єктом уваги саме демографії.

Поняття демографічної політики як частини соціально-економічної політики суспільства представлено в роботах О. Я. Кваші. «Демографічна політика – це боротьба за зниження смертності й збільшення тривалості життя населення» [4, с. 76]. Інакша справа з народжуваністю, тут політика може бути різною: стимулювання зниження або збільшення народжуваності з метою формування оптимального типу відтворення населення. Особливе місце займала проблема формування міграційної політики як інструмента демографічної політики [6, с. 64–78]. О. Я. Кваша також був першим, хто політику в галузі народонаселення розділив на «активну» і «пасивну». «Активна» складається з комплексу заходів щодо створення бажаного типу відтворення населення. «Бездіяльність» держави, навпаки, показує, що режим відтворення населення відповідає інтересам правлячих класів країни. Така «пасивна» політика може існувати і в силу недостатньої вивченості демографічних процесів та їх наслідків. Він був також першим, хто разом із А. Волковим розділяв поняття «демографічна політика» і «політика народонаселення», хоча нерідко ці поняття використовують як синоніми [4, с. 76–77]. «Політика народонаселення» визначалася як частина соціально-економічної політики, як діяльність, що спрямована на регулювання умов праці (границі працездатного віку, масштаби зайнятості населення, тривалість робочого дня/тижня, профорієнтація й ін.); поліпшення умов життя населення (підвищення доходів, житлових умов, забезпечення послугами, ін.); вплив на відтворення населення (поновлення поколінь, міграційна рухливість, соціальна мобільність). Останній елемент визначався як власне демографічна політика.

В англо- і франкомовній літературі, у міжнародних офіційних документах, доповідях ООН використовується термін «політика населення», але однозначного його тлумачення немає. Широкий або вузький підхід до змісту поняття пов'язаний з поглядами на границі досліджуваних явищ. З інших, близьких за змістом термінів поширення одержали «контроль народжуваності», «планування родини», «сімейна політика». Термін «контроль народжуваності», або «політика регулювання народжуваності», використовують для опису впливу держави на процес народжуваності [4, с. 77]. Термін «планування родини» використовується у двох контекстах. На макрорівні розуміється діяльність держави, спрямована на створення умов для реалізації відповідального батьківства, для отримання родиною бажаного числа дітей. На мікрорівні під плануванням родини розуміється прийняття парою добровільних рішень про величину родини. Термін «сімейна політика»

використовується для позначення діяльності державних і інших служб з соціального захисту родини, з регулювання демографічної ситуації. Навіть на національному рівні країн Європейського Союзу не існує загальноприйнятого визначення сімейної політики. При вузькому підході сімейна політика розглядається як допомога і послуги, спрямовані на сімейну пару з дітьми або без дітей та на неповну сім'ю. При широкому підході сімейна політика охоплює основні напрями державної політики, що спрямовані на сім'ю як на соціальну групу і потенційно торкаються її благополуччя [9, с. 118–119]. Отже, підходи до визначення об'єктів політичного впливу також характеризують мету демографічної політики – формування бажаного режиму відтворення населення, збереження або зміни тенденцій в області динаміки чисельності структури населення, темпів їх змін, формування якісних характеристик населення.

Здатність демографічних процесів впливати на всі сфери суспільного життя, визначаючи плин економічних, соціальних, політичних, етнічних процесів, обумовлює виокремлення об'єкту в рамках політичної науки – демографічної політики, який обумовить дослідження політичного процесу прийняття та реалізації рішень, які впливають на тип, якість системи відтворення народонаселення [3, с. 283]. Цей напрям дослідження постає як міждисциплінарний. Методи дослідження, сформовані в межах демографії, виступають основою. Оскільки політична дія передбачає точне знання об'єкту дії, то політико-демографічне дослідження вимагає встановлення об'єктивно існуючих взаємозв'язків між статистичними фактами демографії. Для цього використовуються методи, розроблені в статистиці. Інструментом політико-демографічного аналізу постає статистика населення, за допомогою методів якої можна відстежувати показники природного, соціального, міграційного руху населення. Збір інформації здійснюється чотирма засобами: перепис населення, поточне урахування природного руху населення, поточна реєстрація населення, вибіркові дослідження (щодо репродуктивного здоров'я жінок регіону, щодо трудових міграцій та ін.).

Методи, що використовуються при аналізі демографічної ситуації, на яку має бути спрямована політична дія – це загальнонаукові методи, такі, як аналіз та синтез, дедукція та індукція, метод історизму, а також методи окремих наук – статистичні, математичні, методи абстрагування та моделювання, соціологічні, а також метод демографічної таблиці (таблиця народжуваності / смертності), метод когортного аналізу [3, с. 284].

Дослідники також звернути увагу на різницю понять «політична демографія» та «демографічна політика». Якщо перше, «політична демографія», досліджує політичні характеристики народонаселення, то друге – «демографічна політика» – є практичним напрямом політології, який має за мету дослідження політичного процесу прийняття рішень, які впливають на тип, якість системи відтворення народонаселення. Диференціація понять та становлення методології дослідження демографічної політики, таким чином, постає важливим завданням сучасної політології, яка має внести свій вклад у систематизацію понять та подальше практичне сприяння формуванню політичних заходів, спрямованих на оптимізацію демографічного потенціалу як чинника соціально-політичної стабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архангельский В. А. Демографическая политика [текст; Раздел VIII] / В. А. Архангельский // Население мира: Демографический справочник [Под ред. В. А. Борисова]. – М. : Мысль, 1989. – 478 с.
2. Валентей Д. И. Демографическая политика: современное состояние и перспективы / Валентей Д. И., Елизаров В. В., Кваша А. Я. // Теоретические проблемы формирования и развития единого народнохозяйственного комплекса ; [Под ред В. Н. Черковца]. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 184 с.
3. Вовк О. О. Демографічна політика як напрям дослідження політології / О. О. Вовк // Політологічні записки: Збірник наукових праць. Вип. 1 (5). – Луганськ : вид-во СНУ

- ім. В. Даля, 2012. – С. 282–283.
4. Вовк О. О. Еволюція методологічних підходів у процесі формування наукового напрямку «Демографічна політика» / О. О. Вовк // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вип. 136. Серія : Політологія. – Севастополь, 2012. – С. 75–78.
 5. Захаров С. В. Демографический анализ эффекта семейной политики в России в 1980-х гг. / С. В. Захаров // SPERO. – 2006. – № 5 – С. 33–69.
 6. Кваша А. Я. О некоторых инструментах демографической политики / А. Я. Кваша // Изучение воспроизводства населения. – М. : Наука. 1968. – С. 64–78. – (Научно-исследовательский институт ЦСУ СССР).
 7. Клупт М. Формирование демографической политики в современной России: социологический анализ / М. Клупт // Социс. – 2003. – № 12 – С. 33–48.
 8. Сови А. Общая теория населения / А. Сови ; [Пер. с французского Ф. Р. Окуневой]. – М. : Прогресс, 1977.
 9. Узун Ю. В. Консолідована демографічна політика ЄС як засіб подолання «геронтофобії» та «синдрому Доріана Грея» / Ю. В. Узун, С. В. Коч // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. – 2012. – Т. 17. Вип. 2 (16). – С. 116–125.
 10. Rudolf K. Grundriss zu einem System der Politik / Kjellen Rudolf. – Lpz., 1920. – S. 104–105.